

MENTALITET OCH SPRÅK NÅGRA REFLEKTIONER

Jens Allwood

Institutionen för lingvistik, Göteborg universitet

1. Inledning

Syftet med denna uppsats är att kortfattat göra några reflektioner över förhållandet mellan mentalitet och språk. Mitt tillvägagångssätt kommer härvid att vara följande. För det första, försöker jag att bestämma mentalitetsbegreppet genom att ge ett förslag till en semantisk analys av några viktiga dimensioner i begreppet. För det andra, diskuterar jag några av de faktorer som influerar mentaliteter. För det tredje, ger jag ett förslag till en beskrivning av hur mentaliteter manifesteras i olika språkliga uttrycksmedel. För det fjärde diskuterar jag språket i förhållande till andra faktorer som spelar roll för uppkomsten, spridningen, förändringen och vidmakthållandet av mentaliteter.

2. Begreppet mentalitet

2.1. Vad är mentalitet?

Vad är mentalitet? Kan man tala om *en mentalitet* respektive flere *mentaliteter*? Frågor av denna typ bildar en möjlig utgångspunkt för en semantisk analys av begreppet mentalitet. För att svara på den första frågan kan man kanske börja med att preliminärt definiera *mentalitet* som ett varaktigt sätt att tänka, där tänka förutom att innefatta sakliga kognitiva processer också bör ses som innefattande känslor och attityder. *En mentalitet* blir då följaktligen ett varaktigt sätt att tänka och *flera mentaliteter* kan sägas föreligga om det föreligger flera olika varaktiga sätt att tänka.

Låt oss nu fortsätta att undersöka begreppet mentalitet genom att uppmärksamma ett antal dimensioner som kan hjälpa oss precisera och specificera den ganska vaga begreppsbestämning som just gjorts. De dimensioner som kommer att diskuteras är alla öppna för att kunna bestämmas på flera olika sätt. Beroende på hur dimensionerna bestäms får man olika mera totala bestämningar av begreppet mentalitet.

2.2. Några av mentalitetsbegreppets dimensioner

Nedan anger jag några av mentalitetsbegreppets dimensioner och diskuterar var och en av dem kortfattat.

2.2. 1. Grad av universalitet (med avseende på personer, situationer och tidsperioder)

A. Personer: Vem (vilka) och hur många personer omfattar mentaliteten? Man kan tänka sig en skala från ingen till alla tänkande varelser. Förutom människor skulle i denna kategori kunna inkluderas (tjur, växter och mänskliga artefakter såsom datorer. Speciellt intressanta omfattare av mentaliteter är olika människogrunder. Tex följande: män, kvinnor, (kön), barn, åldringar, (ålder), rika, fattiga, (ekonomisk status), industriarbetare, bönder, akademiker, politiker, beslutsfattare, bestsellerförfattare, (yrken, utbildning), liberaler, socialister, buddister, lutheraner, (ideologi), svenskar, finnar, kineser, och indier, (nationalitet). Alla dessa grupper påstås eller har i något sammanhang påstått omfatta en viss mentalitet. Jämför fraser som *barnslig mentalitet, kvinnlig mentalitet, rikemansmentalitet, byråkratmentalitet, lutheransk mentalitet* eller *svensk mentalitet*. I vissa av fallen tex liberaler etc kan man t o m hävda att gruppens identitet är given just genom, att dess medlemmar omfattar en mentalitet av ett visst slag, nämligen en ideologi.

Den analys som givits skulle alltså göra det möjligt att tala om nationella mentaliteter, liksom om etniska mentaliteter. (om detta senare är av större intresse). Som synes finns emellertid många andra möjligheter också, även om det enligt min åsikt kanske är speciellt angeläget att belysa just de processer som skapar och sprider etniska och nationella mentaliteter. Se Andersson (1983) för en mycket intressant studie av de sociala konstruktionsprocesserna bakom nationalism och enligt min mening också bakom etnicitet.

B. Situationer: Oavsett vem och hur många som omfattar en mentalitet är det inte säkert att man omfattar den oberoende av situation. Man är kanske tex auktoritär och pliktuppfyllande bara i vissa situationer men inte i andra. Vi får här en skala från mentaliteter som omfattas i inga situationer alls, via mentaliteter som omfattas i få och specifika situationer, till mentaliteter som av en eller flera personer omfattas i de flesta situationer - tex viljan att överleva.

C. Föränderlighet: En tredje dimension gäller hur länge en mentalitet omfattas. I den preliminära definitionen ovan har jag krävt att en mentalitet skall vara varaktig. Det är emellertid oklart hur lång tid som skall krävas för att något skall betraktas som varaktigt. Potentiellt har vi en skala från mentaliteter som aldrig omfattas, via sådana som omfattas i kortare tidsperioder som minuter, timmar, veckor, månader, år till sådana som omfattas i längre tidsperioder som sekel, millennier och en tänkande grupps hela livshistoria - tex den mänskliga mentaliteten till skillnad från gorillans eller bäverns mentalitet.

Alla de tre dimensioner vi hittills berört; vem som omfattar mentaliteten, i vilka situationer den omfattas och mentalitetens tidsutsträckning är relaterade till hur universell en mentalitet är. En verkligt universellt omfattad mentalitet blir på detta sätt en mentalitet som omfattas av alla tänkande varelser i alla situationer vid alla tidpunkter. De Kantianska

kategorierna (tex kausalitet, enhet, mångfald, etc) skulle, liksom de Jungska arketyperna, på detta sätt kanske kunna ses som inslag i den mänskliga mentaliteten - en mentalitet med hög grad av universalitet. Se Kant (1975) och Jung (1959).

Kapitalismens ande (se Weber 1930) skulle däremot vara en mentalitet av lägre universalitetsgrad, och den svenska mentaliteten att man bör göra rätt för sig även i små ting, som tex att betala för en kopp kaffe, har troligen en ännu lägre grad av universalitet.

2.2.2. Medvetenhetsgrader

Mentaliteter kan också variera i grad av medvetenhet. Nollpunkten på en skala skulle i detta fall t ex kunna ges av konstanta beteendemönster, om vilka de individer som uppvisar mönstren inte alls är medvetna. Sådana mönster verkar t ex finnas i anslutning till grundläggande biologiska funktioner i människans beteende såsom reproduktion.

Längre upp på skalan finns mentaliteter av successivt ökande grad av medvetenhet. Möjliga sätt att beskriva några av dessa skulle tex kunna vara med bestämmingar som undermedveten eller förmedveten. Ofta skulle det vara frågan om mentaliteter med starka känslomässiga och attitydmässiga inslag. Det kan här vara av intresse att studera de verb som används för att tillskriva en mentalitet till ett person eller annan tänkande varelse. *Ha, besitta, omfatta* och *uttrycka* är sådana verb. Att påstå att någon *har* eller *besitter* en mentalitet är relativt neutralt och kan variera från att vara en beskrivning av en mycket omedveten mentalitet till en beskrivning av en mera medveten mentalitet. Att påstå att någon *omfattar* en mentalitet tycks däremot förutsätta mera medvetenhet. Att slutligen påstå att någon eller något *ger uttryck för* eller *uttrycker* en mentalitet förutsätter som i de två första fallen inte någon speciell medvetenhetsnivå, men förutsätter någon sorts yttre observerbara kriterier för mentaliteten.

Längst upp på skalan har vi mentaliteter som omfattas med hög grad av medvetenhet. Kanske tom så hög grad av medvetenhet att de skrivs ner och kodifieras i olika typer av skriftliga dokument tex lagar, regler och förordningar.

Den skala jag här föreställer mig har mycket gemensamt med liknande skalor som föreslagits inom samhällsvetenskaperna. Se tex Robert Mertons distinktion mellan latent och manifesterade normer (Merton 1968).

Kanske finns en viss tendens att uppfatta en mentalitet som något som inte nödvändigtvis behöver ha så hög medvetenhetsgrad. I själva verket är detta förenligt med att definiera *mentalitet*, som ett sätt att tänka, om man lägger betoning på *sätt*. Ett sätt att tänka behöver inte nödvändigtvis röra något speciellt innehållsområde utan rör snarare metoden att tankemässigt bearbeta området. Detta kan då ge utslag i sätt att bete sig och sätt att handla utan att en person behöver vara medveten om tex en särskild ideologisk position. Jämför tex uttryck som *byråkratmentalitet* eller *soldatmentalitet*.

2.2.3. Innehåll (med avseende på typ, grad av abstraktion och komplexitet)

A. *Innehållstyp*. Vad för slags innehåll har mentaliteten? Gäller det ett förhållningssätt till andra könet, ett sätt att klassificera växter och djur eller idéer om ekonomisk produktion, för att ta några exempel. Mentalitetens innehållsliga objekt måste på något vis bestämmas. Vid denna bestämning är det särskilt viktigt att klargöra om innehållet i mentaliteten är primärt sakligt eller om det också innefattar känslomässiga attityder. En klassifikation av växter och djur behöver t ex inte enbart vara grundad på sakliga kriterier utan kan mycket väl också ha sin grund i attityder som rädsla, förakt eller motstånd vilka i sin tur kan ha uppstått i samspelet mellan olika grupper av människor och naturen (se Allwood 1983a).

Även om en mentalitet snarare är ett tillvägagångssätt än en uppsättning uppfattningar om ett visst innehållsområde, kan en innehållsdomän ofta anges. Åter kan vi fråga om det i så fall gäller t ex ett tillvägagångssätt med avseende på könsskillnader, barnuppfostran eller relationer till naturen.

B. *Abstraktionsgrad*: En annan aspekt på frågan om vilket innehåll en mentalitet har, oavsett om den betraktas som ett tillvägagångssätt eller en uppsättning uppfattningar gäller på vilken abstraktionsnivå innehållet ligger. Gäller det till exempel blommor, växter i allmänhet, eller möjligen allt levande?

C. *Komplexitet*: En tredje aspekt på innehållet är dess komplexitet. Innefattar det bara något visst ämnesområde, eller innefattar det flera olika ämnesområden och relationen dem emellan? En mentalitet skulle tex kunna gälla enbart barnuppfostran men den skulle också kunna innefatta förhållningssätt till naturen, idéer om lämpligt statskick och relationen mellan dessa tre områden.

2.3. Möjligheter att bestämma begreppet mentalitet

Med hjälp av dessa dimensioner kan vi bestämma vad vi vill mena med termen *mentalitet*. Vi skulle tex kunna bestämma att en mentalitet är ett varaktigt sätt att tänka som:

- (i) måste omfattas av en socialt organiserad grupp människor
- (ii) måste vara relevant i ett relativt brett spektrum av situationer
- (iii) måste äga en varaktighet av minst 10 år
- (iv) måste äga en så hög grad av medvetenhet att de människor som påstås omfatta mentaliteten verbalt kan rapportera om den
- (v) kan ligga inom vilken innehållsdomän som helst (eventuellt flera) men vara av relativt hög abstraktionsgrad och komplexitet. Eventuellt kunde man också kräva att normer och värderingar måste vara med i mentalitetens innehåll.

Det sätt på vilket vi vill bestämma mentalitetsbegreppet kommer naturligtvis att vara beroende av vad vi vill använda det till. Olika bestämningar kan vara till nytta för olika syften.

De dimensioner vi diskuterat ger oss emellertid en begreppslig bakgrund för att, om vi så önskar, analysera och skilja *mentalitet* från besläktade termer som *uppfattning*, *åsikt*, *attityd*

ideologi, norm och kultur. Jag tänker emellertid i denna uppsats inte ge något förslag till hur en sådan gränsdragning skulle kunna göras.

Låt mig endast göra några reflektioner om relationen mellan begreppet mentalitet och begreppet kultur. Om man tar termen *kultur* i sin vanliga vida samhällsvetenskapliga innebörd (se Kroeber 1952) kan man påstå att en kultur har fyra huvudsakliga aspekter. Se även Allwood 1985.

1. Tankemönster (inklusive känslor, normer, värderingar)
2. Beteendemönster
3. Mönster i tillverkning och användning av artefakter
4. Mönster i naturen som spår av människans handlingar

Dessa mönster kombineras på olika sätt i de verksamheter som är typiska för en viss grupp människor. När mönstren för en viss verksamhet stelnar och blir konstanta under en längre tid, talar vi om att en social institution uppstått. Verksamheterna och de sociala institutionerna kan på så sätt betraktas som olika manifestationer av en kultur.

Om man utgår från detta sätt att bestämma kulturbegreppet är det uppenbart att en mentalitet blir en del av kulturen. Att studera mentaliteter blir, liksom att studera attityder, normer, värderingar och ideologier, en väg att komma åt de sätt att tänka som är typiska för en viss människogrupp. Att studera mentaliteter blir därmed att studera en viktig del av kulturell.

Eventuellt finns det en motsättning mellan att se mentaliteter som en del av kulturen och att tillåta en mentalitet att kunna vara universell, vilket den t ex blir om den är given av den mänskliga naturen. Skillnaden mellan natur och kultur brukar ju ofta göras på så sätt att det som är kulturellt förutsätter någon grad av arbitraritet. Om något är givet med nödvändighet av naturen, som i ex människans förmåga att gå, är det inte kulturellt. Kulturell inträder där naturen ger frihetsgrader och konstans måste uppnås genom sociala konventioner. Därför kan tex sättet att gå vara kulturberoende, även om inte förmågan att gå är det.

Om vi tillåter mentaliteter att höra till det som kan givas av människans biologiska natur, blir det därför inte möjligt att säga att mentaliteter alltid är enbart kulturella fenomen, vilket inte hindrar att de, även med detta sätt att se, för det mesta är det.

3. Varför omfattas en mentalitet?

3.1. Uppkomst, spridning, vidmakthållande och förändring

Givet att vi lyckats isolera en uppsättning uppfattningar och attityder som vi vill kalla en mentalitet och att vi dessutom lyckats urskilja en grupp av människor som vi tror omfattar mentaliteten kan vi ställa frågan varför de omfattar denna mentalitet. Denna fråga kan, i sin tur, tolkas på åtminstone tre sätt:

1. *Uppkomst*: Den kan tolkas som en fråga om varför mentaliteten uppkom dvs uppkomstorsaker. Hur kont någon eller några personer att förhålla sig på det här sättet ursprungligen?
2. *Spridning*: Den kan tolkas som en fråga om varför mentaliteten sedan den väl uppkommit kom att spridas och omfattas av fler människor. Vad fanns det för faktorer som motiverade fler människor att omfatta samma mentalitet?
3. *Vidmakthållande*: Den kan även tolkas som en fråga om vilka faktorer som bidragit till att vidmakthålla mentalitet, i de fall den visat sig vara varaktig. Vad är det för skillnad på tillfälliga modementaliteter och mentaliteter som på i ett mera varaktigt sätt slår rot bland en grupp människor?

Kopplad till de tre frågor som nämnts är också frågan om hur och varför en mentalitet förändras. Att studera denna fråga är ju ofta just att studera frågan om uppkomst och spridning. Men att studera förändring är också att studera försvinnande. En förändring innebär fundamentalt att något nytt tillkommer eller att något gammalt försvinner och oftast att båda dessa processer inträffar samtidigt. De faktorer vi nedan skall diskutera i samband med uppkomst, spridning och vidmakthållande är därför också direkt relevanta för frågan om mentaliteters förändring och eventuella försvinnande. Om vi istället vill anlägga detta senare perspektiv studerar vi de faktorer som leder till att en mentalitet inte sprids eller inte vidmakthålles.

3.2. Faktorer som påverkar uppkomst, spridning, vidmakthållande och förändring

Låt oss nu gå vidare och diskutera ett antal faktorer som kan sägas ha relevans för alla tre tolkningarna av frågan, dvs de fungerar samtidigt som uppkomstmotiverande, spridningsmotiverande och vidmakthållande. Vissa av faktorerna har emellertid inte denna roll. Detta gäller t ex språket vilket, som vi skall se, huvudsakligen spelar en roll för spridningen och vidmakthållandet av en mentalitet. Däremot spelar det knappast någon roll alls för uppkomsten av en mentalitet, utom möjligen i de fall där mentaliteten riktar sig mot språket självt t ex en inställning att man måste tala eller skriva på ett visst sätt.

Bland de faktorer som kan sägas ha relevans för såväl uppkomst som spridning och vidmakthållande, kan vi skilja på positiva och negativa faktorer. Som exempel på de positiva faktorerna kan nämnas sådant som klimatisk och naturlig omgivning. Vi minns t ex hur Montesquieu hävdade att ett kallt klimat leder till en kallsinnig mentalitet. Nära relaterat till naturlig omgivning är också frågan om naturens utnyttjande av människan eller m a o vilka naturresurser som finns till hands. Generell resursknapphet i Sverige under 1700- och 1800-talet kan mycket väl tänkas vara en av faktorerna bakom de i Sverige populära tänkespråken: "man bör göra rätt för sig och "man bör inte ligga andra människor till last".

Natur och naturresurser är en av förutsättningarna för vilka näringsgrenar som kan utvecklas t ex fiske, jordbruk, jakt, bergsbruk, nomadism etc. Sådana näringsgrenar blir sedan i sin tur, faktorer som kan leda till uppkomsten mentaliteter; tänka som en bonde, tänka som en nomad etc.

Näringsgrenarna utgör också en bas för de verksamheter och sociala institutioner som kommer att utvecklas inom en viss social grupp. Både verksamheter och sociala institutioner kan tänkas leda till uppkomsten av mentaliteter. Vilken mentalitet får en soldat, en läkare eller en advokat? Speciellt viktiga bland institutionerna är kanske de sociopolitiska systemen och vi har här t ex frågor om en viss sorts mentalitet kan tänkas vara anknuten till det socialistiska eller kapitalistiska systemet.

Bland de negativa faktorerna kan sådant som hot, försvar och osäkerhet nämnas. Ibland utvecklas en mentalitet som ett sorts försvar mot ett yttre hot eller en inre osäkerhet. Detta kan gälla både på en individuell nivå och på en social gruppnivå. Nationalistiska ideologer och mentaliteter har tex för det mesta sitt ursprung just i situationer av hot och osäkerhet. Ofta bär dessa ideologier spår av en sådan tillkomst genom att de har moment som stärker samhörighetskänslan, mobiliserar gruppen till gemensam aktivitet och får gruppen att känna sig antagonistisk till, eller överlägsen andra grupper.

Låt oss nu försöka komma åt de tre stadierna uppkomst, spridning och vidmakthållande lite mera renodlat. Vad som direkt ligger bakom själva uppkomsten av en mentalitet och dess artikulering är för det mesta höljt i dunkel. Ett stort antal faktorer samspelar och om en del av dem kan vi läsa i självbiografier eller i böcker om kreativitetspsykologi - se Koestler (1964). De faktorer vi hittills diskuterat, och detta gäller såväl positiva som negativa faktorer, utgör enbart uppkomstförutsättningar för en mentalitet. Utöver detta fordras, att en mentalitet faktiskt uppkommer, dvs att någon eller några på något sätt börjar att förhålla sig på ett visst sätt till något fenomen, och att de uppnår en så hög grad av medvetenhet om sitt förhållningssätt att de verbalt börjar rapportera om detta eller att mentaliteten på ett så starkt sätt återspeglas i deras beteende att andra, genom att imitera detta, kommer i besittning av samma mentalitet.

Slavarna under antiken var förtryckta under lång tid. dvs förutsättningarna för en upprorsmentalitet förelåg men det fordrades att någon i stil med Spartacus skulle bli medveten om möjligheten till uppror och formulera detta för att en upprorsmentalitet verkligen skulle växa fram. Förutsättningarna för att en viss mentalitet skall växa fram fungerar då inte längre bara som motiv för att den skall växa fram, utan också som faktorer som underlättar dess spridning till ett större antal människor. Förtryckssituationen är både en förutsättning för att slavarna skall se möjligheten till uppror och en förutsättning för att upprorstanken sedan den väl väckts skall kunna spridas.

Vi kan nu ställa frågan om det finns faktorer som verkar för att en mentalitet uppkommer och sprids men som inte vidmakthåller den. De positiva och negativa faktorer vi initialt diskuterade dvs naturlig och klimatisk omgivning, tillgängliga naturresurser, näringsgrenar, verksamhetsformer, sociala institutioner, sociopolitiska system, hot, försvar och osäkerhet har ju ganska klart alla tre effekterna.

En möjlig faktor som bidrar till uppkomst och spridning men ej till vidmakthållande är behovet av förnyelse, behovet av variation och omväxling. Detta behov är så begreppsligt förbundet med ickekonstans och passar därför väl ihop med modementaliteter som t ex inställning till kjollängd eller byxbenslängd (urvalet på varaktighet i samband med mentaliteter gör det eventuellt tveksamt att tala om modementaliteter).

4. Varför förändras en mentalitet?

De faktorer bakom uppkomst, spridning och vidmakthållande vi hittills, diskuterat. kan som ovan nämnts, användas för att ge åtminstone partiella förklaringar till förändringar av en mentalitet. Det vill säga, eftersom en förändring i någon av dessa faktorer samtidigt leder till förändrade förutsättningar för en mentalitets uppkomst, spridning och vidmakthållande, leder sådana förändringar också ofta till att mentaliteter förändras. Om en grupp eller en del av en grupp förändrar sin huvudsakliga näring, som t ex en del av samerna i norra Skandinavien, från nomadiskt renskötande till jordbruk, förändras också sannolikt synen på jordäggande från att ha varit negativ till att bli positiv.

Vid sidan om förändringar som så drabbar en grupp internt och som så småningom också leder till mentalitetsförändringar, finns också mentalitetsförändringar som är betingande av kontakter mellan grupper. Av olika anledningar sprids mentaliteter kontinuerligt från en grupp till en annan, utan att det alltid finns några förändringar i den typ av faktorer vi hittills diskuterat att peka på. Oftast finns naturligtvis faktorer som militär, kommersiell eller andra typer av kulturell dominans med i bilden, men ibland tycks mentaliteter kunna spridas oberoende av faktorer av denna typ. Man har svårt att peka på någon annan faktor än mentaliteten själv och dess inneboende attraktionsvärde för en viss grupp människor.

Behovet av omväxling är här värt att uppmärksammas ytterligare en gång. Denna faktor kan nämligen också, i motsats till vad som ovan sagts, betraktas som en vidmakthållande faktor. Den vidmakthåller mellertid inte ett statiskt mönster utan ett dynamiskt mönster. Till skillnad från de faktorer vi diskuterat tidigare vilka själva måste förändras för att bidra till förutsättningarna för en mentalitetsförändring behöver inte behovet av omväxling förändras för att bidra till förutsättningarna för förändring. Behovet vidmakthåller inte som de övriga faktorerna statiska mentalitetsmönster, utan vidmakthåller istället, i samverkan med andra faktorer inom vissa områden, ett konstant mentalitetsförändringsmönster. Vi har alltså att göra med en dynamisk snarare än en statisk konstant.

5. Hur kan mentaliteter studeras?

Slutligen vill jag kortfattat beröra frågan om hur mentaliteter kan studeras. Svaret på denna fråga är beroende av utgångspunkterna för ens studie. Vet man tex i förväg att en viss mentalitet finns och vill beskriva denna noggrannare, eller befinner man sig på ett mera

explorativt stadium där man letar efter signifikanta mentaliteter hos- en viss grupp människor? Svaret är också beroende av om ens syfte är enbart deskriptivt - en viss mentalitet skall beskrivas, eller om det också är förklarande. Vill man förutom att beskriva en mentalitet också förklara hur den uppkommit, spridits och vidmakthållits fordras kanske något annorlunda metoder än om syftet enbart är att beskriva.

När det gäller beskrivning och upptäckt av mentaliteter är det naturligt att använda sig av olika typer av observation i vid mening.

Man kan tex vistas bland en grupp människor för att observera vad de säger och vad de gör och föra anteckningar om detta. Det kan ofta vara till hjälp att göra systematiska intervjuer med nyckelpersoner, särskilt om man börjat få en god uppfattning om vilken eller vilka sorters mentalitet man är ute efter. Eftersträvar man representativitet i sin beskrivning av mentaliteten. blir en större upplagd enkät ett naturligt nästa arbetssteg. Detta steg har emellertid nackdelar. Det är artificiellt genom att det försöker fånga en mentalitet lösryckt ur sitt sammanhang. Dessutom förutsätter en enkät skriftspråkskompetens och skriftspråksvana. Slutligen ger en enkät pga sin kontextlösa karaktär alltid upphov till tolkningssvårigheter antingen hos den som skall fylla i den, eller hos den som skall analysera vad som fyllts i.

Studerar man mentaliteter i andra tider än vår egen, kan undantagsvis muntliga intervjuer användas (sk oral history). men oftast är man hänvisad till skriftliga källor och har då till sin hjälp den arsenal av text- och källkritiska metoder som utarbetats särskilt inom historievetenskapen. För mindre medvetna och artikulerade mentaliteter kan naturligtvis andra mänskliga artefakter än skrift vara till stor hjälp. Vi stöter här på de problem som särskilt diskuterats inom arkeologin.

Eftersträvar man förutom beskrivning också förklaring är det naturligt att införa någon sorts jämförande perspektiv. Vi kan tex jämföra mentaliteter i olika kulturer vid en viss tidpunkt, eller vid olika tidpunkter inom en enda kultur med varandra och ställa följande typ av frågor: Kan vi, om två mentaliteter är lika, hitta liknande bakgrundsfaktorer för dem i de kulturer eller vid de tidpunkter vi jämför? Kan vi, om två mentaliteter står i motsättning till varandra, hitta bakgrundsfaktorer som på relevanta sätt skiljer de två kulturerna eller tidpunkterna åt?

Som en utvidgning av studiet av skillnader mellan olika tidpunkter kan vi också försöka fokusera mentalitetsförändringar och se om vi kan korrelera en förändring i mentalitet med relevanta förändringar i bakgrundsfaktorer av den typ vi tidigare diskuterat.

6. En mentalitets språkliga manifestation

6.1. Inledning

Låt mig nu övergå till att något diskutera den roll språket har i förhållande till beskrivningen av mentaliteter och förklaringen av deras uppkomst, spridning, vidmakthållande och förändring.

Vi börjar med språkets roll för beskrivningen av mentaliteter. Om vi skall beskriva en mentalitet, föreligger data om mentaliteten ofta språkligt. Man kan påstå att de flesta mentaliteter manifesteras språkligt i en eller annan form. Nedan kommer jag nu att diskutera några sådana former.

6.2. Skriftliga och muntliga diskursiva vittnesbörd

En mycket påtaglig manifestation av mentaliteter kan vi få genom diskursiva vittnesbörd av olika typer. Med ett diskursivt vittnesbörd menas helt enkelt att mentaliteten på något sätt framställs eller beskrivs i språklig form. Detta kan ske antingen direkt eller indirekt och det kan ske antingen skriftligt eller muntligt.

6.2.1. Direkta skriftliga vittnesbörd

Med direkta skriftliga vittnesbörd avser jag texter där en mentalitet direkt beskrivs tex i en framställning av en krönikör eller historiker. Se tex Marco Polos beskrivningar av kinesisk mentalitet. Andra direkta källor utgörs av romaner och brev där mentaliteter beskrivs. En mycket viktig typ av direkta källor utgörs av lagar och förordningar samt av politiska och religiösa skrifter. I dessa senare typer av skrifter uttrycks ju explicit hur människor bör förhålla sig till olika fenomen, tex hur de bör förhålla sig till auktoriteter, till andra könet, till sina ägodelar eller till naturen.

6.2.2. Indirekta skriftliga vittnesbörd

Alla skriftliga alster inklusive de som redan omnämnts kan dessutom utnyttjas för information om mentaliteter på ett mer indirekt sätt. De kan utsättas för olika sorters tolkning och analys av tex hermeneutisk eller argumentationsanalytisk typ för att på ett mera indirekt sätt få fram vilka mentaliteter och perspektiv som avspeglas i den skrift det gäller. En mentalitet kan då tex komma fram i skribentens val av ämnen eller i skribentens sätt att strukturera dessa ämnen

6.2.3. Muntliga diskursiva vittnesbörd

I illitterata samhällen, men även i litterata samhällen spelar muntliga vittnesbörd en stor roll. Myter, sägner och t o m lagar och föreskrifter kan förmedlas muntligt. Uppenbarligen

kan en analys av sådant muntligt diskursivt material med hänsynstagande både till direkta utsagor och till mer indirekt manifesterade faktorer vara användbar för att få fram information om mentaliteter.

6.3. Allmänt förekommande ordspråk, metaforer, liknelser och idiom

En annan språklig källa till information om mentaliteter utgörs av allmänt förekommande ordspråk, metaforer, liknelser och idiom. Relationen mellan dessa språkliga uttryck och en mentalitet är dock oftast mer indirekt än vid en direkt diskursiv framställning. Men deras existens legitimeras i gengäld, på helt annat sätt än en diskursiv framställning, av att de svarat mot relativt konstanta behov och mentaliteter hos en social grupp under en längre tid. Låt oss nu studera några exempel på ordspråk, metaforer och idiom som kan tänkas återspegla drag i vad man kanske kan kalla en svensk mentalitet.

6.3.1. Ordspråk

Betrakta följande ordspråk och tänkespråk:

Man skall inte ligga andra till last. Vara karl för sin hall. Var och en sin egen lyckas smed. Ensam är stark. Göra rätt för sig. Skör dig själv och skit i andra. Man ska inte stå i tacksamhetsskuld till andra. Egen härd är guld värd.

Vad detta urval speglar är en sorts *själv tillräcklighetsmentalitet*. Kanske skulle det också vara möjligt att hitta andra ordspråk som pekar mot beroende och samarbete, men så vitt jag kan bedöma är det inte lika lätt och kanske tyder detta på att vi därför hittat ett drag i en mentalitet som är vanlig i Sverige. Vad det här gäller är att hitta flera tänkespråk och ordspråk som har en innebörd i samma riktning och att dessutom visa att de är väl spridda och flitigt använda.

6.3.2. Metaforer och liknelser

Jämför följande liknelser och metaforer: *Smutsig som en gris, ett svinaktigt beteende, dum som ett får, en fårskalle, en riktig kossa, en riktig katta* med följande: *modig som ett lejon, hungrig som en varg, listig som en räv, stark som en björn.*

Vi ser att djuren genomgående används för att gestalta mänskliga psykologiska och fysiologiska egenskaper. Men vi ser också att det finns en intressant skillnad mellan de psykologiska egenskaper som gestaltas av husdjur och de psykologiska egenskaper som gestaltas av vilda djur. Husdjuren associeras, på några få undantag när, med negativa egenskaper medan de vilda djuren associeras med positiva, ofta spänningsfyllda egenskaper (se Allwood 1983a).

Man kan spekulera över varför denna skillnad finns. Det ligger tex nära till hands att spekulera över sådant som vårt behov att berättiga vårt årtusendelånga förtryck av vissa

djurarter eller vår attraktion till det främmande och obekanta till förfång för det nära och bekanta.

Inga av dessa tendenser är troligen specifika för svensk mentalitet utan mentaliteter som troligen delas av många andra av världens kulturer.

6.3.3. *Idiom*

Med idiom menas helt enkelt regelbundet återkommande ordsammanställningar vars betydelse skulle kunna uttryckas på annat sätt, men som av olika anledningar uttrycks på ett visst konstant och återkommande sätt. Följande lista på svenska idiom är alla relaterade till tackande och återspeglar kanske något drag i svensk kultur:

Tack för maten, tack för senast, tack för idag (kväll), tack för mig (oss), tack för hjälpen (vänligheten, artigheten), tack för sällskapet, tackar som bjuder och vid utgång från butik: *tack, tack, tack: tack, tack, då*. Om man försöker översätta dessa idiom ordagrant till ett annat språk, t ex engelska, märker man snart att det inte går. Man måste försöka finna omskrivningar av typen *This is delicious. This has been very enjoyable* etc. Varför i Sverige tackandet intar en så central plats återstår fortfarande att förklara.

6.4. **Grammatik och ordförråd**

6.4.1. *Grammatik*

En länge omhuldad tanke är att man kan finna ett folks mentalitet återspeglad i ordförrådet och grammatiken för det språk de talar. Man har tex velat dra slutsatser om kinesisk mentalitet utifrån det faktum att kinesiskan saknar pluralismarkering på substantiv och saknar tempusmarkering på verb. Den amerikanska lingvisten B.L. Whorf gick mycket långt i dessa spekulationer och hävdade att de amerikanska hopi-indianernas grammatiska morfologi avspeglar en mentalitet som ligger nära det sätt att tänka som krävs av relativitetsteorin, medan de europeiska språken istället avspeglar det sätt att tänka som krävs av den Newtonska fysiken (se Whorf 1956). De flesta lingvister har emellertid under senare tid ställt sig ganska skeptiska till att det går att finna denna typ av skillnader manifesterade i grammatisk morfologi.

6.4.2. *Ordförråd*

Emellertid har de varit mer positiva till tanken att skillnader i mentalitet kan reflekteras i ordförrådets uppbyggnad. Detta förändras snabbare än de grammatiska morfemen och kan på så sätt reflektera skillnader i intressen, behov och mentalitet mellan olika kulturer. De exempel som har diskuterats i litteraturen har oftast rört sig om skillnader i klassificering av olika innehållsdomäner.

Man kan tex jämföra svenskans ord för snö; *driva, kramsnö, slask, modd, tö, skare, nysnö, pudersnö, flinga* med engelskans *drift, slush, powder snow och flake* och undra

varför svenska har ett mer differentierat snöordförråd än engelska. Förklaringarna är här ganska givna i termer av att praktiska behov och nödvändigheter historiskt varit olika för den svenskspråkiga befolkningen och den engelskspråkiga befolkningen.

Mera svårförklarligt är varför man på engelska nöjer sig med att kalla föräldrarnas föräldrar för *grandmother* och *grandfather* medan man på svenska traditionellt gjort klassificeringen specifikare och använt orden *farfar*, *farmor*, *mormor* och *morfar*. Eller varför man på liknande sätt, på engelska talar om *nephew* och *niece* medan man på svenska använder de mer specifika *systemson*, *brorson*, *systerdotter*, *brorsdotter*.

Ordförrådet kan också återspegla mentalitetsdrag som gäller förhållandet mellan olika grupper inom ett samhälle. Man har t ex från kvinnorörelsen hävdad (se Skutnabb-Kangas och Rekdahl 1978) att svenska språket avspeglar en negativ inställning till kvinnor. Det finns över 200 yrkesbeteckningar som slutar på *-man* som tex *grodman*, *köpman* etc men bara ett tjugotal yrkesbeteckningar som slutar på *-kvinna*. Yrkesbeteckningarna som slutar på *-man* används om kvinnor tex *riksdagsman*, *tjänsteman* och *systemman*, men yrkesbeteckningar som slutar på *-kvinna* används inte om män. I vissa fall finns också en intressant jämförelse att göra mellan de manliga och de kvinnliga beteckningarna. Jämför tex *tjänstekvinna* och *tjänsteman*. Vi kan också jämföra uttryck som *mannen på gatan* med *kvinnan på gatan*.

Vidare kan vi observera att manliga yrkesbeteckningar generellt är kortare och lättare att hantera än kvinnliga *lärare=lärlarinna*, *sångare=sångerska* och att dessutom de kvinnliga beteckningarna oftast tenderar att betyda gemål till: *prost=prostinna*, *professor=professorska*. Jag har bara lyckats finna en manlig beteckning som fungerar på motsvarande sätt: *drottning=prinsgemål*.

7. Tonfall, kropp, interaktion och tolkning

7.1. Tonfall

Man har ibland hävdad att särskilt mentalitetsskillnader av lägre medvetenhetsgrad manifesteras genom vårt sätt att överföra information med röst och kropp i talad interaktion. Ett högre röstläge skulle tex i vissa situationer kunna tyda på en underdånig inställning. Vad det beträffar tonfall är det emellertid inte så lätt att peka på några klara exempel som skulle kunna tyda på mentalitetsskillnader. Det enda som kan sägas är att känslor och attityder troligen på alla språk bla uttrycks med tonfall och intonation och att vi dessutom har belägg för att de intonationsmönster som på ett språk används för att uttrycka en viss känsla, inte behöver vara de samma som används på ett annat språk. Dessa skillnader mellan språken tycks dock utifrån vad som hittills kunnat konstateras, variera slumpmässigt så att några klara mentalitetsskillnader knappast kan hänföras till skillnader i intonation.

7.2. Kroppskommunikation

Situationen är något annorlunda när det gäller vårt sätt att använda kroppen i samtal. Det kan tyckas lättare att ta de skillnader i kroppsuttryck som kan upptäckas mellan olika språkgemenskaper till intäkt för att det även skulle finnas mentalitetsskillnader än när det gäller att hävda att skillnader i intonation och tonfall är kopplade till mentalitetsskillnader.

En skillnad som involverar kroppen är t ex det avstånd mellan vuxna män som i olika kulturer betraktas som normalt i ett samtal. Män ifrån nordvästra Europa står normalt i det närmaste dubbelt så långt ifrån varandra i ett samtal som män ifrån Arabvärlden. Män ifrån medelhavsländerna håller normalt ett avstånd ungefär mitt emellan det som hålles av nordvästeuropéer, respektive araber.

Ungefär samma mönster får vi om vi studerar beröring mellan vuxna män i ett samtal, I nordvästra Europa visar vuxna män oftast stor ovilja att beröra varandra i samtal, medan detta blir vanligare i medelhavsländerna och betydligt vanligare i arabländerna.

Skall dessa skillnader i det kroppsliga beteendet mellan de tre kultursfärerna tolkas som ett tecken på mentalitetsskillnader mellan dem eller skall vi betrakta skillnaderna liksom i fallet med intonation, som slumpmässiga, konventionella kulturskillnader utan någon djupare innebörd med konsekvenser för mentalitet. I det förra fallet skulle man kanske säga att skillnaderna visar att män i nordvästra Europa har en kyligare mentalitet än män i medelhavs- och arabländerna. I det senare fallet skulle man inte dra denna slutsats, utan istället säga att i alla kulturerna finns både kyla och värme mellan män. Det är bara det att sättet att visa kyla och värme varierar godtyckligt och konventionellt mellan

7.3. Andra mönster i talad interaktion

Låt oss nu gå vidare och studera en det drag som främst förekommer i talad interaktion, som skulle kunna las till intäkt för påstående om mentalitetsskillnader.

7.3. 1. Tilltalsmönster

Olika språk uppvisar mycket stora skillnader i hur man får omtala och tilltala sig själv och andra. På japanska kan man välja mellan tre olika ord för *jag* beroende på vem man talar med. Man kan sedan välja på åtminstone tolv olika sätt att tilltala en annan person i andra person singularis. Valet av tilltalsord är i det stora hela helt dikterat av skillnader i social status mellan de talande. Kanske visar detta att ett karakteristiskt drag i den japanska mentaliteten är att fästa stort avseende vid sociala statusskillnader.

Kanske visar också det faktum att vi i Sverige gatt från ett relativt komplicerat tilltalssystem (*du, ni, han*. (Skall *han ha kaffe?*) *hon*, förnamn, efternamn, enbart titel, titel+namn, opersonligt tilltal) till ett enklare system (*du*, opersonligt tilltal och marginellt *ni*) att känslighet för sociala statusskillnader inte är ett lika karakteristiskt drag i den svenska mentaliteten nu som det varit tidigare.

7.3.2. Turtagande

En annan viktig egenskap i alla samtal är turtagande, dvs fördelningen av rätten till ordet. Även här finns betydande skillnader mellan olika språkgemenskaper. I nordvästra Europa och särskilt i Skandinavien gäller att bara en person bör tala i taget. Man tycker inte om att flera personer talar samtidigt och betraktar avbrott som ett relativt gravt brott mot en persons rätt att få göra sin mening hörd. I medelhavsländerna tycks inte riktigt samma regler gälla. Att flera personer talar samtidigt är relativt vanligt och avbrott betraktas som något som tillhör ett normalt samtal. Att avbryta är att visa att man är engagerad och följer med i samtalet.

Återigen kan vi ställa frågan om skillnader som dessa avspeglar mentalitetsskillnader eller om de bara är godtyckliga konventionella skillnader mellan olika kulturer.

7.3.3. Återkoppling

En tredje viktig faktor i samtal är mekanismer för återkoppling. Talaren behöver kontinuerligt veta om det han/hon säger uppfattas, förstås och på vilket sätt lyssnaren reagerar på det som sägs. För att klara av dessa funktioner finns på de flesta språk dels en uppsättning sätt att framkalla återkoppling t ex med fraser som *eller hur* eller *inte sant* och dels en uppsättning sätt att ge återkoppling t ex med småord som *ja, jo, mm* eller olika huvudrörelser.

Vi hittar emellertid också skillnader mellan olika språk- och kulturgemenskaper med avseende på återkoppling. Svenskar och japaner ger i informella sammanhang relativt mycket auditiv återkoppling, dvs de säger ofta *mm ja* etc. Spansktalande latinamerikaner ger däremot i samma sammanhang, enligt undersökningar vi gjort, mindre auditiv återkoppling och har istället betydligt mer ögonkontakt under samtalets gång. I båda fallen ges återkoppling och talaren får den information som behövs. Men det sker på olika sätt och igen kan vi ställa frågan om skillnaden enbart är konventionell och godtycklig eller om den kan tänkas avspegla någon djupare liggande skillnad i mentalitet.

7.4. Tolkning, förståelse och underförstådd information

Svårare att undersöka än det vi diskuterat ovan, är hur en mentalitet kan uppenbara sig i form av förutsatt, tagen-för-självklar, underförstådd information. För att förklara vad problemet gäller börjar jag med att kortfattat säga några ord om förståelseprocessen i samtal. Att förstå något är att koppla samman uppfattad information med redan lagrad information på ett meningsfullt och korrekt sätt. Se Allwood & Abelar 1984. För att förståelse skall uppnås fordras dels att man kan uppfatta informationen samt att man gör en meningsfull och riktig koppling.

Låt oss nu till denna analys av förståelse lägga det faktum att en mycket stor del av den information som överföres i ett vanligt samtal inte explicit uttrycks i ord, utan helt enkelt underförstås och tas för given. Den hör till den lagrade bakgrundsinformation vi genom vår

socialisering in i en viss kultur lärt oss betrakta som självklar och förväntar oss att de flesta människor vi umgås med besitter.

Ett vanligt samtal kan därför i de flesta yttranden lämna luckor eller tolkningsutrymmen som kräver gemensam underförstådd information för att göra vad som sägs begripligt. På detta sätt behöver vi inte i förväg lagra all språkligt tillgänglig information, utan kan på ett flexibelt och effektivt sätt låta våra språkliga uttrycksmedel samspela med given bakgrundsinformation i en viss situation. Man kan säga att språket genom att vara öppet och tillåta tolkningsluckor på ett flexibelt sätt blir användbart i fler situationer.

Som redan nämnts är den information som utgör bakgrunden ofta kulturspecifik även om den, av den som använder sig av den, uppfattas som självklar och universell. Den kan ofta vara information som vi uppfattar som typisk för vad som ingår i en mentalitet. Dvs den kan gälla värderingar, normer eller grundläggande tillvägagångssätt.

En undersökning av vad som lämnas utsagt, underförstått i ett samtal men som ändå är nödvändigt för förståelsen kan därför lämna ett bidrag till beskrivningen av en viss social grupps mentalitet.

8. Påverkar språket mentaliteter?

8.1. Historisk återblick

Frågan om språkets roll för tanken och därmed för mentalitet har en lång historik i västerlandet. Se Allwood (1983b). Kortfattat kan man säga att två extrema poler har funnits för diskussionen. Individuella bidragsgivare har sedan placerat sig någonstans emellan dessa poler.

Den ena polen brukar benämnas universalism och den andra relativism. En extrem universalist skulle hävda att språket inte spelar någon som helst roll för sätt att tänka. Mentaliteter och sätt att tänka är i stort de samma för alla människor över hela jorden. Det finns en korrespondens mellan verklighetens struktur, våra sätt att tänka och språkets kategorier. Dessutom är det så att vi kan tänka utan ord. Vi tänker med hjälp av begrepp som delas av de flesta andra människor. Olika sorters universalistiska åsikter representeras av tex Platon, den medeltida modistiska grammatiken, Port Royal-grammatiken och ett relativt stort antal lingvister och semantiker i våra dagar.

En extrem relativist skulle hävda att språket spelar mycket stor roll för sätten att tänka. Vårt sätt att tänka bestäms relativt det språk vi talar. Eftersom världens språk är mycket olika, finns det mycket olika sätt att tänka -olika mentaliteter i olika språksamfund. Vidare anser man att tänkandet sker språkligt. Vi tänker med hjälp av ord. Detta gör att språket kontinuerligt får ett mycket starkt inflytande över vår mentalitet. Olika sorters relativistiska åsikter representeras t ex av de medeltida nominalisterna, de tyska

humanisterna Johan Herder och Wilhelm von Humboldt, den schweiziske lingvisten Ferdinand de Saussure och den amerikanske lingvisten Benjamin Lee Whorf.

8.2. Språk, uppkomst, spridning och förändring av en mentalitet

Historiskt råder således ingen konsensus om vilken språkets roll skulle kunna tänkas vara för en mentalitet. Låt mig därför göra ett försök att, med den begreppsapparat jag ovan diskuterat, och med ett visst underförstått hänsynstagande till historiska traditionen, diskutera, först språkets roll för uppkomst, spridning och förändring av en mentalitet och därefter språket som vidmakthållare av en mentalitet.

Den fråga som ställs går alltså utöver frågan om på vilka olika sätt en mentalitet kan manifesteras språkligt. Vad det nu gäller är frågan om en mentalitets språkliga manifestation påverkar mentaliteten och frågan om hur stor en sådan påverkan i så fall är, jämfört med andra faktorer som ligger bakom en mentalitets uppkomst, spridning eller förändring.

Vi kan börja med att konstatera att språket sannolikt spelar mycket ringa roll för en mentalitets direkta uppkomst. Troligen måste detta påstående modifieras på två sätt. Även om språket inte är viktigt för en mentalitets direkta uppkomst är det viktigt för mentalitetens artikulering. Man kan t ex här fråga om språket har ett ordförråd som på ett enkelt sätt tillåter artikuleringen av mentaliteten. Artikuleringen påverkar emellertid också mentaliteten. Genom att artikuleras specificeras och preciseras den och blir lättare åtkomlig för reflektion.

Språket är naturligtvis också viktigt om mentaliteten direkt angår språk eller språkbruk.

Språket blir däremot viktigare så fort vi övergår från frågan om hur en mentalitet uppkommit till frågan om hur den sprids. Oftast är språkliga budskap eller mer märkliga drag i det språkliga beteendet det självklara sättet för en mentalitet att spridas. Relativt tydliga exempel ges här av sociala eller politiska rörelser som vill sprida en viss mentalitet genom att förändra vårt ordval. Vi skall inte säga *arbetsgivare* utan *arbetsköpare*, vi skall inte säga *städare* utan *lokalvårdare*, vi skall inte säga *straff* utan *påföljd* etc. Det nya ordvalet förankrar och hjälper till att sprida den nya mentalitetens perspektiv snabbare. Språket har därför en viktig roll att spela för att sprida en mentalitet.

Intimt sammankopplad med språkets roll för spridning är naturligtvis språkets roll för förändring av mentaliteter. En förändring kan ju analyseras som att något nytt uppkommer och sedan sprides. Som vi redan konstaterat kan knappast språket förklara varför något nytt uppkommer, men det kan vara en faktor som hjälper till att förklara på vilket sätt det nya fick spridning.

8.3. Språket som vidmakthållare av en mentalitet

Språkets viktigaste roll i förhållande till mentaliteter är sannolikt att vara vidmakthållande. Som vi sett kodifieras mentaliteter språkligt genom tex lagar, myter,

ordspråk, ordförråd och kanske sätt att använda kroppen och att interagera i samtal. En speciell kommentar är här kanske på sin plats om den vidmakthållande roll som spelas av tolkningsutrymmen och underförstådd information. Genom att vi i samtal hela tiden underförstår information tvingas vi, för att kunna förstå, i vårt inre att aktivera denna information. Mentaliteter kan på så sätt hållas vid liv utan att uttryckas. Språket kan hjälpa oss upprätthålla en mentalitet inte bara genom vad som sägs utan också genom vad som inte sägs. Ett annat sätt att uttrycka detta vore att säga att språket både genom att explicit aktivera information och genom att aktivera implicit information utövar ett mentalitetsbevarande inflytande.

Ett litet barn som föds in i ett språkgemenskap får genom språkinläringen kännedom om delar av dessa bevarade mentaliteter. Lättast får det kanske kännedom om de delar som framgår av ordförråd, ordspråk, metaforer, sätt att interagera och använda kroppen för kommunikation och något senare får det kanske även kännedom om delar av det som finns i diskursiv form. Språket hjälper till att upprätthålla vissa förhållningssätt till omvärlden. Dessa förhållningssätt har inte uppstått av språkliga skäl men de lagras, bevaras och utövar fortlöpande inflytande med hjälp av språket.

Men språket utgör inte ett fängelse för tanken. Vi kan komma fram till nya sätt att tänka - nya mentaliteter. Vi kan dessutom tvinga språket att hjälpa oss att kommunicera dessa genom att hitta på nya ord *tex.föryngringsyta* istället för *kalhygge* eller genom att fylla de luckor eller tolkningsutrymmen som alltid finns i all språklig kommunikation med ny underförstådd information. Kanske man därför skulle kunna kalla språket för en konservativ återkopplingsloop för tanken. Språket tvingar oss på olika sätt att ta ställning till vår egen tids och gångna tidens mentaliteter, men om dessa inte passar oss finns möjligheter att förändra, visserligen. det får erkännas. till priset av relativt stor tröghet. Trögheten och motståndet varierar naturligtvis med den grad av harmoni som råder mellan förhärskande mentaliteter och de språkliga uttryck för mentaliteter som finns till hands. Om stor harmoni råder mellan de mentaliteter de flesta omfattar och språkliga uttrycksmedel kommer trögheten inför förändring att bli mycket stor. Om däremot disharmoni råder kommer trögheten att bli mindre och förändringsprocessen gå fortare. Kanske är den förändring av svenska tilltalsvanor, som ser ut att ha ägt rum mycket snabbt mellan ungefär år 1962 och år 1972, ett exempel på denna typ av disharmoni med därmed åtföljande snabb förändring. Den stora sensitivitet inför sociala statuskillnader som det tidigare språkbruket vidmakthöll var helt enkelt inte längre förenlig med de flesta svenskars mentalitet. Läsaren kan själv fundera över den tröghet eller brist på tröghet som mött andra försök till språk-ändring på senare år, *tex* metaforik med datoranknytning eller ett mera könsjämligt språkbruk.

Till sist ett ord om språkets vidmakthållande roll i jämförelse med andra faktorer som naturlig omgivning, näringsgrenar, verksamhetsformer och sociopolitiskt system. Det är mycket svårt att göra denna typ av jämförelse eftersom de olika faktorerna berör olika dimensioner som alla är nödvändiga i en helhetsbild. Det enda man kanske kan säga är att det vore felaktigt att isolera en enda faktor som den viktigaste. En mera fullständig förståelse av varför en viss mentalitet bevaras kräver istället därför att man tar i beaktande samspelet mellan alla de relevanta faktorerna.

8.4. Språk och olika dimensioner hos en mentalitet

Låt oss avsluta diskussionen om mentalitet och språk med att fråga på vilka sätt språket spelar en roll för olika dimensioner hos en mentalitet.

8.4. 1. Grad av universalitet:

Uppenbarligen spelar språket en mycket stor roll för att sprida och upprätthålla en mentalitet hos en större grupp människor över en längre tidsperiod. Språket förändras som vi sett normalt långsamt med en viss tröghet. Speciellt gäller detta om skriftspråket. Mentaliteter som kodats i skrift kan därför beräknas utöva en längre tids inflytande åtminstone på den som läser det skrivna, vilket vanligtvis en majoritet av vilken som helst grupp människor inte gör.

Vad gäller situationskonstans är språkets inflytande mera svart att eller förutse. Ett av språkets viktigaste drag är dess flexibilitet eller möjlighet att användas i ständigt nya situationer med ständigt nya innehåll. Denna möjlighet är bla beroende av vad jag ovan kallat luckor eller tolkningsutrymmen. Genom sin flexibilitet kan språket med gamla medel i en viss situation användas för att ge helt ny information. Detta gör att språket så att säga situationellt kan överföra information som man inte blir varse om man bara generaliserar över hela språkssystemet på det sätt som jag genomgående gjort i denna uppsats. Vad man slås av i det generaliserande perspektivet är ju som vi sett snarare trögheten i att ge plats för ny information. Men eftersom vi använder ett i någon mening enhetligt språk i flera olika situationer är båda perspektiven berättigade. Vi kommer till en ny situation med det språkssystem vi dittills på grundval av vår erfarenhet generaliserat fram. I denna nya situation kan vi pga språkets flexibilitet överföra och ta emot ny information med gamla medel, men det fordras att denna nya information upprepas många gånger av flera olika personer innan den själv blir del av de gamla medlen och upptas i ett mer kollektivt giltigt intersubjektivt språkssystem.

Trots att ny information i en viss situation kan överföras fortsätter det gamla intersubjektiva systemet att utöva sitt tryck i nästa situation. Man bör emellertid också komma ihåg att de tolkningsbehov, som uppstår pga språkets behov av att bestämmas i kontext, för det mesta inte fylls av ny information utan av välkänd, av alla underförstådd information. Det finns i många situationer regelrätta konventioner för vad som skall underförstås. Det generaliserade språkets situationsberoende behöver därför inte leda till att språket mister sin mentalitetsupprätthållande roll. Tolkningsutrymmena slipper oftare in gammal än ny underförstådd information

8.4.2. Medvetenhetsgrader

Jag tror man kan säga att när det gäller den grad av medvetenhet en grupp människor har om en mentalitet de besitter, är språket den utan jämförelse viktigaste faktorn. Eftersom människan har självmedvetande kan man vara medveten om tankar och känslor som man

inte uttryckt i språk eller handling. Men möjligheterna till medvetenhet ökar om man uttrycker sina tankar eller känslor, särskilt gäller detta om man artikulerar dem i ord. Kanske kan man berättiga denna tes med följande resonemang. När jag uttrycker tankar eller ev. känslor separerar jag dem från mig själv. Denna separation leder till att jag lättare kan reflektera över och bli medveten om dem. Genom att uttryckas har de blivit något i viss min självständigt och oberoende av mig.

Möjligheten till medvetenhet och reflektion förstärks naturligtvis ytterligare, om andra människor uttrycker liknande tankar och känslor.

De olika språkliga uttrycksmedlen är emellertid troligen olika till sin medvetenhetsgivande effekt. Generellt kanske man kan säga att ju mer explicit diskursivt uttryckt en mentalitet är ju mer medveten är den. Man skulle något spekulativt kunna hävda att de språkliga uttrycksmedlen arrangerade på nedanstående sätt vanligtvis svarar mot en sorts medvetenhetsordning där högsta medvetenhet svarar mot (i) nedan och lägsta mot (v):

- (i) diskursiv beskrivning
- (ii) ordspråk, metafor och idiom
- (iii) ordförråd, tex tilltalsbruk
- (iv) grammatik, turtagande och återkoppling
- (v) tonfall och kroppskommunikation

Ordningen är osäker särskilt beträffande punkterna (iv) och (v). På dessa nivåer är det ju dessutom, som vi sett oklart, om vi kan tala om mentalitetsskillnader eller om vi har att göra med mer slumpmässig konventionell variation. Vidare är det helt klart att vissa människor genom träning eller intuitiv förmåga också kan uppnå hög medvetenhet om vad som uttrycks på nivåerna (iv) och (v). Men jag tror ändå att ordningen har en viss giltighet åtminstone för ett samhälle som under århundraden, likt det västerländska, varit präglad av skriftspråkskultur.

Det senare för oss till skillnaden mellan skriftspråk och tal. Det verkar troligt att skriftspråk både fordrar och ger mer medvetenhet än talspråk. Som skäl för detta kan man t ex anföra att man i skrift har längre betänketid att man under skrivandet kan ändra vad man skrivit och framförallt att man på ett helt annat sätt än i tal, eventuellt med undantag för TV och radio, måste ta ansvar och kan ställas till ansvar för vad man uttryckt.

8.4.3. *Innehåll*

När det gäller innehåll spelar språket troligen störst roll som vidmakthållare av mentalitetsinnehåll som inte har sinnlig konkret existens eller av innehåll som är beroende av olika kulturspecifika sociala institutioner, med andra ord innehåll som inte är så lätta att upprätthålla direkt med hjälp av den information vi får från omvärlden utan som kräver någon sorts hjälpmedel för att tanken och minnet skall kunna upprätthålla dem. Uppenbarligen spelar därför språket större roll för abstrakta innehåll än för konkreta. Det är också troligt att språket blir viktigare för att upprätthålla en komplex mentalitet än en

relativt enkel, med lite innehållstruktur Språket behövs för att understödja minnet Om mentaliteten kodifierats i skriftlig diskursiv form understöds dessutom ett sorts kollektivt, kulturellt minne.

9. Slutord

Syftet med denna uppsats har varit att ge en semantisk analys av begreppet mentalitet och av de faktorer som påverkar mentaliteter och att därefter i ljuset av denna analys diskutera språkets roll för mentaliteter. De huvudsakliga påståenden som gjorts är att:

(i) eftersom mentaliteter i huvudsak manifesteras språkligt är en undersökning av olika typer av språkligt material troligen ett av de bästa sätten att studera en mentalitet,

(ii) språket inte spelar någon större roll för en mentalitets uppkomst men väl för dess spridning och vidmakthållande

(iii) språket i huvudsak fungerar som en konservativ återkopplingsloop gentemot förändringar av mentalitet men att det i vissa fall, då mentaliteten av andra än språkliga skäl är på väg att förändras kan påskynda och stabilisera en förändring.

Litteraturreferenser

Ett varmt tack till Elisabeth Ahlsén och Sven Strömqvist för genomläsning och diskussion av uppsatsen och (till Christina Andersson och Elisabeth Balte för hjälp med utskrift av manuskriptet)

Allwood, Jens. 1983a: "Naturen som metaforfält" i Allwood, Frängsmyr, Svedin (red) 1993 *Naturen som symbol* Stockholm. Liber

Allwood, Jens. 1983b: "Kan man tänka oberoende av språk" i Teleman U (red) *Tal och Tanke*. Lund. Liber.

Allwood, Jens och Abelar. Yanhia. 1984: "Lack of Understanding. Misunderstanding and Language Acquisition" i Extra. G och Mittner. M. *Studies in Second Language Acquisition by Adult Immigrants*. Tilburg. Tilburg Studies in Language Literature 6.

Allwood, Jens. 1985: "Tvärkulturell kommunikation" i Allwood, J (red) *Tvärkulturell kommunikation*. Göteborg, Inst för lingvistik. PAL 12.

Andersson, Benedict. 1985: *Imagined Communities*. London, Verso.

Jung, Carl Gustav, 1959: *The Archetypes and the Collective Unconscious* Vol 9. Part I of The Collect Works of C G Jung. London. Routledge and Kegan Paul Ltd

Kant, Immanuel 1975: *Die Drei Kritiken*. Stuttgart Alfred Kroner Verlag.

Koestler, Arthur. 1964: *The Act of Creation*. London, Pan Books Ltd

Krocher, A L, och Kluckhohn, C. 1952: *Culture = A Critical Review of Concepts and Definitions*. Peabody Museum Papers 47, 1. Cambridge Mass. Harvard University Press.

Merton, Robert, K. 1968: *Social Theory and Social Structure*. The Free Press, New York

Skutnabb-Kangas, T. och Rekdal =. 1979: "Könsroller i språk" i *Könsroller i språk 2 rapport från forskningskommittén i Uppsala för modern svenska (FUMS) 77-87*.

Weber, Max. 1930: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. översättning T. Parsons. New York och London.

Whorf, Benjamin Lee 1956: *Language. Thought and Reality*. MIT Press.